

الكافی و گفتمان حدیثی قم

عبدالرضا حمادی^۱

سید محمد کاظم طباطبایی^۲

چکیده

کتاب *الكافی* در دوره‌های مختلف و قرون متمادی به عنوان برجسته‌ترین اثر حدیثی شیعه شمرده شده است. این کتاب، حاصل تلاش علمی کلینی و استفاده از مهم‌ترین حوزه‌های حدیثی عصر اوست. ری، قم، بغداد و کوفه مهم‌ترین حوزه‌های علمی شیعه در دوران کلینی بودند که وی از آثار حدیثی آنها بهره برده است. برخی از مستشرقان کتاب *الكافی* را متأثر از عقل‌گرایی معتزله بغداد دانسته و معتقدند کلینی دیدگاه نص‌گرایی حوزه قم را در کنار عقل‌گرایی حوزه بغداد کمرنگ ارائه کرده است. پیش فرض این نظریه، تألیف *الكافی* در حوزه حدیثی بغداد است. این پژوهش نشان می‌دهد که *الكافی* در بغداد نگارش نیافته و برخلاف دیدگاه مستشرقان، *الكافی* نماد علمی حوزه قم به شمار می‌رود و قم، نص‌گرای بدون عقل نبوده است؛ بلکه نگاه حوزه حدیثی قم در آن زمان نقل همراه با عقل است. کلید واژه‌ها: مشایخ کلینی، حوزه حدیثی قم، حوزه‌ها و مکاتب حدیثی، نص‌گرایی قم، عقل‌گرایی بغداد.

درآمد

کتاب *الكافی* نگاشته محمد بن یعقوب کلینی است. این کتاب مهم‌ترین جامع حدیثی بر جای مانده از عصر پیشینیان و میراث دوران آغازین غیبت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشريف است. اگر چه کلینی، زاده ری بوده، اما برای کسب دانش در مهم‌ترین حوزه‌های حدیثی شیعه حضور

۱. کارشناس ارشد علوم حدیث.

۲. استادیار دانشگاه قرآن و حدیث.

یافته و از مشایخ آن حوزه‌ها بهره برده است. در این میان، قم مهم‌ترین حوزه حدیثی کلینی به شمار می‌رود. وی اکثر روایات کتاب خویش را از مشایخ این حوزه دریافت کرده و *الکافی* نماد حدیث شیعه در قم به شمار می‌رود.

در مقابل این نظریه، برخی دیگر بر این باورند که کلینی با حضور در بغداد از گفتمان حدیثی قم دست برداشت و از گرایش‌های عقل‌گرای معتزله بغداد متأثر شد و کتاب خویش را با رویکرد حوزه بغداد تألیف نمود.

بازخوانی این دو دیدگاه از آن جهت اهمیت دارد که برخی از مستشرقان با مقایسه میان دو کتاب *الکافی* و *بصائر الدرجات* بر این نکته تأکید می‌کنند که *الکافی* از گفتمان *بصائر الدرجات* به عنوان نماد نص‌گرایی قم، رویگردان شده و تصویری عقل‌گرا از شیعه به نمایش گذاشته است. همچنین، دلیل این رویکرد کلینی تأثیر پذیری وی از حوزه حدیثی بغداد بوده است؛ چرا که با حضور معتزلیان در بغداد بیشتر مباحث عقیدتی در آنجا به سوی عقل‌گرایی گراییده است.

محمد علی امیرمعزی و اندرو نیومن معتقدند کلینی برای ارائه تفکر حوزه حدیثی قم در بغداد، با پراکنده نمودن احادیثی که بر جایگاه بالای ائمه علیهم‌السلام دلالت دارند، از برخورد حوزه عقل‌گرای بغداد با این دسته احادیث جلوگیری نمود.^۳ این تفکر با این پیش فرض به وجود آمده که کلینی کتاب *الکافی* را در بغداد تألیف و منتشر نموده است. نیومن چنین می‌نویسد:

نیازهای شیعیان بغداد - که کلینی در آنجا و برای آنها احادیث *الکافی* را گردآورده بود - با نیازهای قمی‌های یک نسل پیش‌تر [که بصائر برای آنها تدوین شده بود] تفاوت داشت. گفتمان کلامی غالب در میان شیعیان بغداد ماهیتی عقل‌گرا داشت.^۴

وی در جای دیگر از کتاب خود مدعی شده که کلینی با کاهش تعداد روایت‌هایی که بحث مقامات ائمه را ارائه می‌کنند و پراکنده نمودن آنها مانع چالش‌انگیزی این روایات شده است.^۵ نیومن در ارائه این بحث، تألیف *الکافی* در بغداد را امری حتمی قلمداد کرده و به بحث تأثیر کلینی از فضای بغداد پرداخته است:

۳. رک: «صفار قمی و بصائر الدرجات»؛ دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی، ص ۲۷۶، ۳۱۹، ۳۲۳ و ۳۴۷.

۴. دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی، ص ۳۰۵.

۵. همان، ص ۳۱۹.

کلینی در جو آشکار غلوستیزانه بغداد و با توجه به ترس فراگیر در بغداد، از قیام‌هایی همانند قیام‌های زنگیان، قرامطه و دیگر قیام‌هایی که هرازگاهی در منطقه رخ می‌دادند، گرایش نیروهای سنی به یک کاسه کردن شیعیان برجسته همچون بنی فرات با قرامطه، چالش‌هایی که توسط افرادی همچون حلاج و به ویژه شلمغانی به خصوص برای شیعیان دوازده امامی ایجاد می‌شد، به گونه‌ای نظام یافته از تأکید بر آن دسته احادیث بصائر که خارق العاده تر بودند کاست.^۶

در این نوشتار، با استناد به منابع نقلی مورد استفاده کلینی و طرق اجازه و گزارش‌های کتاب *الکافی*، بر این نکته تأکید می‌شود که *الکافی* نماد گفتمان حدیثی قم است. برای اثبات این دیدگاه ابتدا با بررسی اسناد *الکافی*، مقدار روایات هر حوزه حدیثی در *الکافی* را مشخص می‌سازیم تا نقش حوزه‌های حدیثی در تدوین *الکافی* مشخص گردد. سپس با نگاهی به اجازات دیگر محدثان بر این نکته تأکید می‌شود که *الکافی* در قم یا ری نگارش یافته و به حد کمال رسیده است و باور تدوین شدنش در بغداد و تأثر آن از فضای بغداد نادرست است. در ادامه نیز با بررسی تعداد روایات راویان قمی بحث عقل و مقایسه میان تعداد روایات عقل با روایات امامت ثابت می‌شود که قم نماد نص‌گرایی بدون تعقل نبوده و *الکافی* بهترین دلیل بر گرایش عقلی-نقلی حوزه حدیثی قم است.

۱. نسبت اثرگذاری حوزه‌های حدیثی در کتاب *الکافی*

گونه شناسی روایات *الکافی*

در بررسی اسناد کتاب *الکافی* بیشتر با دو گونه سند مواجه ایم: گونه نخست، بیان نام یک فرد مشخص در ابتدای سند است. این اسناد معمولاً با نام استاد کلینی آغاز شده است؛ نمونه این اسناد چنین است:

علی بن ابراهیم، عن أبیه، عن النوفلی، عن السکونی، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: قال رسول الله ﷺ.

در گونه دیگر اسناد، کلینی نام استاد خود را در ابتدای سند درج نکرده و با عنوان «عدة من اصحابنا» سند را آغاز نموده است. این اسناد بر دو گروه است: در گروه اول، بعد از عنوان «عدة من اصحابنا» نام احمد بن محمد بن

۶. همان.

۷. *الکافی*، ج ۱، ص ۱۲.

عیسی^۸ یا احمد بن محمد بن خالد^۹ درج شده که در این صورت، روایت از مشایخ قم دریافت شده است. محمد بن یحیی، علی بن موسی کمیدانی، داود بن کوره، احمد بن ادريس و علی بن ابراهيم بن هاشم اساتید این گروه‌اند.^{۱۰}

در گروه دوم این اسناد، پس از عنوان «عدة من اصحابنا» نام سهل بن زیاد^{۱۱} آمده است. روایات این گروه، از مشایخ ری دریافت شده است. علی بن محمد بن علان، محمد بن جعفر اسدی، محمد بن حسن طایبی رازی و محمد بن عقیل کلینی در این گروه جای دارند.^{۱۲}

باید توجه داشت که سهل بن زیاد نیز از دانش پژوهان و عالمان حدیثی ساکن قم بوده است و به سبب مخالفت بعضی از این حوزه کوچ کرده و در ری ساکن شده است. از این رو، روایات این گروه را نیز باید جزو میراث حدیثی قم به شمار آورد؛ اگرچه در برخی موارد میراث مشهور حدیثی قم نبوده است.

در این نوشتار، با توجه به ابتدای اسناد روایات، اساتید کلینی را شناسایی کرده و از آن طریق، به تعداد روایاتی که وی از اساتید هر حوزه دریافت کرده، دست می‌یابیم.

الکافی و حوزه‌های حدیثی

در بررسی اساتید کلینی به چند گروه دست می‌یابیم. کلینی در طول عمر خود در ابتدا از مشایخ ری بهره‌مند گردیده و سپس از مشایخ قم، کوفه، بغداد و... بهره برده است. با توجه به این نکته در یک تقسیم‌بندی اساتید کلینی در پنج گروه قرار می‌گیرند. این تقسیم با توجه به حوزه‌های حدیثی اساتید صورت گرفته است:^{۱۳}

حوزه حدیثی ری

ری به عنوان زادگاه کلینی نخستین حوزه حدیثی وی به شمار می‌رود. مهم‌ترین اساتید کلینی در این حوزه عبارت‌اند از:

۸. فهرس اسماء مصنفی الشيعة، ش ۱۹۸.

۹. همان، ش ۱۸۲.

۱۰. همان، ش ۱۰۲۶.

۱۱. همان، ش ۴۹۰.

۱۲. خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ج ۱.

۱۳. این تقسیم توسط جناب حجة الاسلام والمسلمین سید محمد جواد شبیری زنجانی ارائه شده است (رک: نرم افزار درایه النور، بخش «در باره درایه النور»).

۱. علی بن محمد کلینی (دایی وی): ۵۰۴ روایت.
۲. محمد بن حسن طایبی رازی: ۱۲۲ روایت.
۳. محمد بن ابی عبد الله جعفر اسدی کوفی، ساکن ری: ۸۲ روایت.
۴. حسین بن حسن حسنی علوی هاشمی: نه روایت.
- مجموع روایات مشایخ رازی ثقة الاسلام کلینی: ۷۱۷ روایت.

حوزه حدیثی قم

این گروه - که اکثر مشایخ کلینی را تشکیل می دهند - شامل نه استاد کلینی است:

۱. علی بن ابراهیم بن هاشم: ۵۶۳۰ روایت.
۲. محمد بن یحیی عطاز: ۴۸۴۲ روایت.
۳. حسین بن محمد بن عامر اشعری: ۸۴۳ روایت.
۴. احمد بن ادريس: ۸۲۳ روایت.
۵. علی بن محمد بن بندار: ۱۸۸^{۱۴} روایت.
۶. عبد الله بن جعفر حمیری: ۴۹ روایت.
۷. سعد بن عبد الله اشعری: ۲۷ روایت.
۸. محمد بن عبد الله بن جعفر حمیری: ده روایت.
۹. محمد بن احمد بن علی بن صلت اشعری: ده روایت.
- مجموع روایات مشایخ قمی ثقة الاسلام کلینی: ۱۲۴۲۲ روایت.

حوزه های حدیثی عراق

گروه سوم از اساتید کلینی اهالی منطقه عراق شامل کوفه و بغداد هستند. از آنجا که بیشتر این افراد اهل کوفه بوده و به بغداد نیز سفر کرده اند، در یک گروه به عنوان مشایخ عراقی جای گرفته اند. این گروه شامل هشت نفر می شود:

۱. حمید بن زیاد کوفی که به نینوا منتقل شده است: ۴۳۵ روایت.
۲. احمد بن محمد عاصمی کوفی ساکن بغداد: ۱۳۶ روایت.
۳. محمد بن جعفر رزاز کوفی: ۵۷ روایت.
۴. حسین بن احمد بن عبد الله مالکی اسدی که در بغداد حدیث کرده است: ۱۵^{۱۵}

۱۴. علی بن محمد بن عبد الله ابوالقاسم بن عمران.

۱۵. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۴، ش ۴۰۳۴.

شش روایت.

۵. احمد بن محمد بن سعید معروف به ابن عقده از اهل کوفه که به بغداد سفرهایی داشته است: پنج روایت.

۶. محمد بن علی بن معمر کوفی که در واسط هم بوده است: سه روایت.

۷. حبیب بن حسن کوفی: ^{۱۶} سه روایت.

۸. علی بن ابراهیم علوی جوانی هاشمی ساکن و متوفای کوفه: ^{۱۷} دو روایت.

مجموع روایات مشایخ عراقی (اعم از کوفه و بغداد) ثقة الاسلام کلینی: ۶۴۷ روایت.

سایر حوزه‌های حدیثی

گروه چهارم از مشایخ کلینی افرادی هستند که انتسابشان به یک حوزه حدیثی مشخص است؛ اما معلوم نیست کلینی در کجا از ایشان حدیث شنیده و اجازه دریافت کرده است. اساتید این گروه سه نفرند:

۱. محمد بن اسماعیل بندقی نیشابوری که از فضل بن شاذان روایت می‌کند و شخص پر روایتی است: ۵۷۵ روایت.

۳. حسن بن علی علوی هاشمی دینوری: ده روایت.

۳. محمد بن محمود أبو عبد الله قزوینی: ^{۱۸} دو روایت.

اساتیدی که حوزه حدیثی ایشان نامعلوم است

پنجمین گروه از اساتید کلینی کسانی هستند که حوزه حدیثی شان نامعلوم است و با توجه به مشایخ ایشان، احتمال انتسابشان به یک حوزه حدیثی وجود دارد:

۱. احمد بن مهران که از عبد العظیم بن عبد الله حسنی متوفای درری بسیار روایت کرده و به ظاهر از معمران بوده و گویا درری می‌زیسته است: ۷۵ روایت.

۲. ابو داود نیز از معمران بوده و از حسین بن سعید متوفای درقم ^{۱۹} بسیار روایت می‌کند و گویا درقم می‌زیسته است: بیست روایت.

مجموع روایات مشایخ سایر حوزه‌ها و شهرها: ۶۸۲ روایت.

۱۶. قصص الانبیاء، ص ۳۱۳ و ۳۹۰؛ علل الشرائع، ج ۲، ص ۵۲۴.

۱۷. المجدی فی انساب الطالبین، ص ۱۹۶.

۱۸. ظاهر عبارت الکافی نقل روایت از وی در غیر قزوین است (رک: الکافی، ج ۱، ص ۴۹، ح ۵).

۱۹. فهرس اسماء مصنفی الشيعة، ش ۱۳۷؛ الفهرست، ش ۲۳۰.

نقش حوزه‌های حدیثی در تدوین الکافی

مجموع روایات حوزه‌های حدیثی مؤثر در تدوین الکافی ۱۴۴۶۸ حدیث است. پیش‌تر اشاره شد که در ابتدای پاره‌ای از اسناد، نام اساتید کلینی ذکر نشده و به جای آن، عنوان «عدة من اصحابنا» درج گردیده است. در صورتی که بعد از عنوان «عدة من اصحابنا»، نام احمد بن محمد بن عیسی^{۲۰} یا احمد بن محمد بن خالد^{۲۱} درج شده باشد، روایت از مشایخ قم گرفته شده که بیش از ۲۴۰۰ مورد این گونه است. با اضافه کردن این عدد به مجموعه اسناد مشایخ قم، در حدود ۱۴۸۲۲ روایت الکافی از مشایخ قمی اخذ گردیده است که در نسبت با ۱۸۸۶۳ سند الکافی^{۲۲} ۷۸/۵ درصد محتوای کتاب را در بر می‌گیرند.

اما در صورتی که راوی بعد از این عنوان، سهل بن زیاد^{۲۳} باشد و کلینی سند را به صورت «عدة من اصحابنا، عن سهل بن زیاد» درج کرده باشد، روایت از مشایخ ری اخذ گردیده است. بیش از هزار و پانصد سند در الکافی این گونه است. با جمع‌بندی روایات مشایخ رازی، تعداد روایات این گروه به ۲۲۱۷ روایت می‌رسد که ۱۱/۷ درصد روایات الکافی را تشکیل می‌دهند. روایات سایر شهرهای غیر عراقی که کلینی از مشایخ آن اخذ حدیث کرده، به ۳/۶ درصد رسیده و درصد روایات عراقی الکافی ۳/۴ درصد است. این آمار به روشنی بر غلبه میراث حدیثی قم در تدوین الکافی بر سایر حوزه‌ها دلالت دارد.

۲. تقدم عرضه الکافی در ری بر بغداد

نکته دیگری که می‌توان به عنوان شاهد بر نفی دیدگاه‌های پیش‌گفته ارائه کرد، اجازه نقل الکافی به مشایخ ری است. پیش فرض این مسأله آن است که کلینی در اواخر عمر خویش به بغداد سفر کرده و دیگر به ری بازنگشته و مشایخ ری در این شهر از کلینی اجازه نقل الکافی را دریافت کرده‌اند. آیه الله بروجردی در تبیین این مطلب به چند نکته استناد می‌کند.^{۲۴}

۲۰. فهرس اسماء مصنفی الشيعة، ش ۱۹۸.

۲۱. همان، ش ۱۸۲.

۲۲. کتاب الکافی در بردارنده ۱۵۴۱۳ روایت با ۱۸۸۶۳ سند است.

۲۳. فهرس اسماء مصنفی الشيعة، ش ۴۹۰.

۲۴. آیه الله بروجردی در باره ادعای نگارش الکافی در بغداد نوشته است: «و هذه كلها دعاوى عارية عن الدليل غير خارجة عن حدود الخرص والتخمين، فياليتها كانت مقرونة بالشاهد ومثبتة بالدليل حتى نستريح اليها عن تحمل كثير من المشاق والمتاعب. ولم يتحقق بعد لنا انه كان ببغداد ايام تصنيف الكتاب، بل الظاهر من كلام النجاشي، حيث قال شيخ اصحابنا في وقته بالري ووجههم، هوانه كان بالري طول حياته خصوصاً ايام تكامله في العلم، فانها الزمان

نخست، این که ثابت نیست کلینی در زمان تألیف *الکافی* در بغداد بوده باشد؛ بلکه ظاهراً سخن نجاشی که می‌گوید «کلینی بزرگ و آبروی عالمان ری در زمان خویش بوده»^{۲۵}، این است که کلینی در طول زندگی خویش و به خصوص در روزگار کمال علمی‌اش در ری می‌زیسته است؛ چرا که آن روزگاری است که می‌توان ادعای بزرگی و آبرو بودن برای وی نمود. بنا براین، اگر در مدت زمان تصنیف *الکافی* - که به گفته نجاشی بیست سال به طول انجامیده - وی در بغداد بوده، دیگر زمانی نمی‌ماند که او صلاحیت داشته باشد در آن دوره، شخصیت بزرگ و آبروی دانشمندان اهل ری بوده باشد. همچنین این نکته منافاتی با رحلت کلینی و دفن او در بغداد ندارد؛ چرا که ممکن است سفر او به بغداد در اواخر عمر خویش برای عبور یا اقامت در آنجا بوده و اجلس نیز در آنجا رسیده باشد.

دیگر شاهی که بر اثبات این دیدگاه مورد استناد واقع شده، طرق شیخ صدوق در کتاب *من لایحضره الفقیه* به کتاب *الکافی* است. در این طریق‌ها نام مشایخ اهل کلین و ری به چشم می‌خورد که وی کتاب *الکافی* را به واسطه ایشان روایت کرده است. وی در بیان طرق خود به کلینی چنین می‌گوید:

و ما کان فیہ عن محمد بن یعقوب الكلینی رحمته فقد رویتہ عن محمد بن محمد بن عصام الكلینی و علی بن أحمد بن موسی و محمد بن أحمد السنانی - رضی الله عنہم - عن محمد بن یعقوب الكلینی، و كذلك جميع کتاب الکافی فقد رویتہ عنہم، عنہ، عن رجالہ؛^{۲۶}

و آنچه در این کتاب از محمد بن یعقوب کلینی آمده، از محمد بن محمد بن عصام کلینی و علی بن احمد بن موسی و محمد بن احمد سنانی، از کلینی

الذی یمكن دعوی كونه شیخ اصحابنا و وجههم فیہ . فلو كان فی مدة تصنیفه التی زعم انها عشرون سنة ببغداد لم یبق زمان تكامله شیء یصلح لان یكون فیہ شیخ اصحابنا بالری و وجههم . و لا ینافی ذلک موته ببغداد و دفنه بها اذ یمكن ان یكون سافر الیها فی اواخر عمره عابراً او مقيماً فادرکه اجله بها . و الغالب علی ظنی بعد ملاحظه عبارة النجاشی المتقدمة، و ان الجماعة الذین روی الصدوق کتاب *الکافی* عنہم من اهل کلین و الری و ما تقدم من مشیخة التهذیب من سماع احمد بن ابراهیم و عبدالکریم بن نصرایاه عن محمد بن یعقوب ببغداد، بباب الکوفة بدرب السلسلة سنة ۳۲۷، و ما مر عن النجاشی و فهرست الشیخ من موته ببغداد و دفنه بباب الکوفة بمقبرتها هوانه کان بالری و صنف کتابه بها و سمعه منه بها جماعة من شیوخنا ثم سافر الی بغداد قبل موته بسنتين او اکثر و نزل بمحلة باب الکوفة و سمعه منه بها ایضاً جماعة من البغدادیین و الکوفیین و کان بها الی ان یتوفی و دفن بمقبرة تلک المحلة ...» (ترتیب اسانید کتاب *الکافی*، ج ۱، ص ۲۴۵). و در جای دیگر چنین می‌نویسد: «و ما قاله النجاشی من انه صنفه فی عشرين سنة و ما استفاد مما مر عن مشیخة الفقیه و التهذیب من انه سمعه منه بعد تمامه الرازیون بالری، ثم العراقیون ببغداد، انه کان له من العمر ازيد من سبعین سنة (همان، ج ۱، ص ۲۴۹)

۲۵. فهرس اسماء مصنفی الشيعة، ش ۱۰۲۶.

۲۶. من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۵۳۴.

روایت می‌کنم. همچنین تمام کتاب *الکافی* را از ایشان، از کلینی نقل می‌کنم.

از این میان، محمد بن محمد بن عصام به تصریح صدوق، اهل کلین است و صدوق در اسناد مختلفی با این وصف از او یاد می‌کند.^{۲۷} محمد بن احمد سنائی نیز از نسل محمد بن سنان و ساکن ری بوده است.^{۲۸}

علی بن احمد بن موسی نیز گرچه به تصریح از اهالی ری دانسته نشده، اما با توجه به این که در طریق صدوق به محمد بن جعفر اسدی ساکن ری بوده^{۲۹} و در موارد مختلفی طریق مشترک با محمد بن احمد سنائی است،^{۳۰} سکونت وی در ری تقویت می‌شود.

این قرائن اثبات می‌کند که کتاب *الکافی* در زمان حضور کلینی در ری به پایان رسیده و او آن را بر شاگردان رازی خویش خوانده است و آنان این کتاب را از او در ری شنیده و گزارش کرده‌اند.

سماع *الکافی* توسط احمد بن ابراهیم و عبدالکریم بن نصر از کلینی در سال ۳۲۷ در باب سلسله بغداد^{۳۱} و همچنین گزارش نجاشی و شیخ طوسی نسبت به رحلت کلینی و دفن او در بغداد، شاهی است بر این که وی در ری می‌زیسته و پس از تدوین کتاب و سماع *الکافی* توسط عده‌ای از اهالی کلین و ری، به بغداد سفر کرده و قبل از ارتحالش به مدت دو سال یا کمی بیشتر، در محله «باب الکوفه» بغداد اقامت نموده و مشایخ بغداد و کوفه از او سماع کرده‌اند.

این شواهد نشان می‌دهد که کلینی *الکافی* را در بغداد تألیف ننموده و نیز متأثر از فضای عقل‌گرایی بغداد به تألیف کتاب خویش نپرداخته است.

همچنین اثبات این سخن که کلینی *الکافی* را برای مخاطب بغدادی نگاشته، صحیح نیست؛ چرا که انگیزه خود از تألیف *الکافی* را بر آوردن درخواست برادری که در پی کتابی در بردارنده تمام دانش دین بوده می‌داند.^{۳۲} حال آن که اگر برای مخاطب بغدادی و با نگاه

۲۷. *امالی*، ص ۴۵۶؛ *توحید*، ص ۷۲، ۸۳، ۱۱۵، ۱۵۳، ۱۵۹، ۱۶۰، ۲۲۰؛ *علل الشرایع*، ج ۱، ص ۱۶۰، ۲۳۲، ۲۳۳؛ *کمال الدین*، ج ۱، ص ۳۲۳، ج ۲، ص ۴۳۵، ۴۸۳، ۵۲۲؛ *معانی الاخبار*، ص ۱۴، ۶۳؛ *من لا یحضره الفقیه*، ج ۴، ص ۲۲۳.

۲۸. *روضة المتقین*، ج ۱۴، ص ۲۳۴.

۲۹. *من لا یحضره الفقیه*، ج ۴، ص ۴۷۶.

۳۰. *الامالی*، ص ۳۴۱؛ *الخصال*، ج ۲، ص ۴۳۰، ۱۰؛ *ح* ۵۴۳، ۱۹؛ *ح* ۶۵۲، ۵۳؛ *من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، ص ۲۳۸، *ح* ۲۲۹۳.

۳۱. *تهذیب الاحکام*، *المشیخة*، ص ۲۹؛ *الإستبصار فیما اختلف من الأخبار*، *المشیخة*، ص ۳۱۰.

۳۲. *إنک تحب أن یكون عندک کتاب کاف یجمع [فیه] من جمیع فنون علم الدین*، ما یکتفی به المتعلّم، و یرجع إلیه

عقل‌گرایانه به تدوین *الکافی* می‌پرداخت، لازم بود سخن از عقل و جهل رنگ و بوی بیشتری در کتاب داشته باشد؛ نه آن که در مقدمه از کم بودن حجم کتاب الحجة سخن گوید.^{۳۳} در واقع، کلینی با دو باب «عقل و جهل» و «فضل علم» در پی پاسخ به پرسش برادر دینی خود بوده^{۳۴} و می‌خواهد این مطلب را به اثبات برساند که جهل عذرآور نیست و کسی نمی‌تواند با ادعای جهل، تکلیف را از خود ساقط بداند.

با جمع میان این قراین و آمار مشایخ کلینی مشخص می‌شود که کلینی، برخلاف دیدگاه برخی از مستشرقان از حوزه حدیثی متأثر قم بوده و *الکافی* نماد میراث حدیثی قم به شمار می‌رود.

۳. رویکرد کلینی در تدوین کتاب *الکافی*

در پاسخ به استدلال اندرو نیومن و امیر معزی در باره بغدادی بودن کتاب *الکافی* با توجه به مقایسه این کتاب و کتاب *بصائر الدرجات* می‌توان گفت که رویکرد اصلی کلینی در کتاب *الکافی* ناظر به روایات فقهی است که بیشترین حجم کتاب را تشکیل می‌دهد. او در بخش اصول، روایات اعتقادی و اخلاقی را آورده است که حدود ۲۵ درصد کتاب را تشکیل می‌دهد. حجم روایات اعتقادی کمتر از نصف این مقدار است؛ یعنی تنها ده درصد از روایات *الکافی* به مباحث اعتقادی اختصاص یافته و دربردارنده مباحث توحید، نبوت و امامت است.^{۳۵}

روشن است که مباحث مرتبط با ویژگی‌های امام، جزو کوچکی از مجموعه روایات اعتقادی را دربر می‌گیرد. از این رو ثقة الاسلام کلینی در پی نقل تمام میراث حدیثی موجود در حوزه حدیثی قم در باره ویژگی‌های علم امام نبوده است بلکه تنها گزارش اجمالی این مباحث را مطرح کرده است که دربردارنده مطالب اساسی موجود در روایات کتابی مثل *بصائر الدرجات* نیز هست.

المستترشد، و يأخذ منه من يريد علم الدين والعمل به بالآثار الصحيحة عن الصادقين عليه السلام والسنن القائمة التي عليها العمل، و بها يؤدى فرض الله عز وجل و سنة نبیه صلى الله عليه وآله.
 ۳۳. و وسعنا قليلاً كتاب الحجة وإن لم نكمل على استحقاقه، لأننا كرهنا أن نبخس حظوظه كلها.
 ۳۴. ر.ک: *الکافی*، ج ۱، مقدمه، ص ۵

۳۵. کلینی خود در مقدمه *الکافی* به کم بودن حجم بحث امامت در کتاب *الکافی* اشاره کرده و به اراده خود نسبت به تألیف کتابی کامل در این زمینه اشاره می‌کند: «و وسعنا قليلاً كتاب الحجة وإن لم نكمل على استحقاقه، لأننا كرهنا أن نبخس حظوظه كلها. وأرجو أن يسهل الله - جل وعز - إضاء ما قدمنا من النية، إن تأخر الأجل صنفنا كتاباً أوسع وأكمل منه، نوفيّه حقوقه كلها إن شاء الله تعالى و به الحول والقوة وإليه الرغبة فى الزيادة فى المعونة والتوفيق.

۴. نسبت روایات کتاب العقل و الجهل با کتاب الحجة

از دیگر شواهدی که دیدگاه مستشرقان را نفی می‌کند، نسبت اسناد دو کتاب «عقل و جهل» و «الحجة» در مجموع روایات بخش اول اصول^{۳۶} است. به همین دلیل، تعداد اسناد بخش اول مباحث اصول از *الكافی* را با تفکیک حوزه‌های حدیثی بررسی کرده و نسبت به کل روایات این بخش درصد سنجی نمودیم.

در این بررسی مشخص شد بحث از عقل ۱۰۹۷ درصد روایات بخش اول اصول و بحث امامت ۷۲۰۴۵ درصد روایات این بخش را تشکیل می‌دهد. همچنین غالب روایات کتاب العقل و الجهل از دو حوزه حدیثی قم با ۶۶۰۶۶ درصد و ری با ۲۳۰۰۷ درصد اخذ گردیده است و فقط یک روایت آن از حوزه بغداد بوده که ۲۰۵۶ درصد این باب را تشکیل می‌دهد. در حدود ۷۰۶۹ درصد اسناد این فصل نیز جزء اسناد مبهم به شمار می‌رود و حوزه حدیثی شان مشخص نیست. بنا بر این، بحث از عقل در کتاب *الكافی* متأثر از حوزه حدیثی بغداد نبوده و *الكافی* نمادی جامع از حوزه حدیثی قم شمرده می‌شود.

مشایخ حوزه حدیثی قم					
ردیف	اسامی مشایخ کلینی	تعداد اسناد در کتاب العقل و الجهل	تعداد اسناد در کتاب فضل العلم	تعداد اسناد در کتاب التوحید	تعداد اسناد در کتاب الحجة
۱	احمد بن ادریس	۳	۳	۱۷	۴۸
۲	احمد بن عبدالله بن احمد البرقی	-	۲	-	-
۳	الحسین بن محمد بن عامر	۳	۱۵	۶	۱۸۷
۴	عبدالله بن جعفر حمیری	-	-	-	۸
۵	سعد بن عبدالله اشعری	-	-	-	۱۲
۶	عدة من اصحابنا (قم)	۸	۳۱	۴۵	۱۶۷

۳۶. بخش اول از مباحث اصول در کتاب *الكافی* شامل چهار کتاب «العقل و الجهل»، «فضل العلم»، «التوحید» و «الحجة» است.

ردیف	اسامی مشایخ کلینی	تعداد اسناد در کتاب العقل و الجهل	تعداد اسناد در کتاب فضل العلم	تعداد اسناد در کتاب التوحید	تعداد اسناد در کتاب الحجة
۷	علی بن ابراهیم	۶	۷۱	۶۳	۱۸۶
۸	علی بن محمد بن عبدالله ابی القاسم بن عمران	۲	۴	۱	۸
۹	علی بن موسی الکمیدانی	-	-	-	۲
۱۰	محمد بن احمد بن علی بن الصلت	-	-	-	۱
۱۱	محمد بن عبدالله بن جعفر الحمیری	-	-	-	۴
۱۲	محمد بن یحیی العطار	۴	۵۵	۵۴	۳۶۳
مجموع روایات		۲۶	۱۸۱	۱۸۶	۹۸۶
درصد		۶۶.۶۶	۸۱.۱۶	۶۶.۱۹	۶۹.۰۴

مشایخ حوزه حدیثی ری

ردیف	اسامی مشایخ کلینی	تعداد اسناد در کتاب العقل و الجهل	تعداد اسناد در کتاب فضل العلم	تعداد اسناد در کتاب التوحید	تعداد اسناد در کتاب الحجة
۱	الحسین بن الحسن العلوی الهاشمی	۰	۱	۰	۰
۲	عدة من اصحابنا (ری)	۱	۰	۰	۱
۳	علی بن محمد علان کلینی	۷	۱۵	۳۰	۲۰۵
۴	محمد بن جعفر الاسدی	۰	۱	۲۶	۲۹
۵	محمد بن الحسن الطائی الرازی	۱	۳	۱۹	۵۶
مجموع روایات		۹	۲۰	۷۵	۲۹۱
درصد		۲۳.۰۷	۸.۹۶	۲۶.۶۹	۲۰.۳۷

مشایخ حوزه‌های حدیثی عراق					
ردیف	اسامی مشایخ کلینی	تعداد اسناد در کتاب العقل و الجهل	تعداد اسناد در کتاب فضل العلم	تعداد اسناد در کتاب التوحید	تعداد اسناد در کتاب الحجة
۱	محمد بن جعفر الرزاز	۰	۰	۱	۳
۲	احمد بن محمد عاصمی	۱	۰	۰	۲۸
۳	الحسین بن أحمد بن عبدالله بن وهب المالکی	۰	۰	۰	۳
مجموع روایات		۱	۰	۱	۳۴
درصد		۲.۵۶	۰	۰.۳۵	۲.۳۸
مشایخ سایر حوزه‌های حدیثی					
ردیف	اسامی مشایخ کلینی	حوزه حدیثی	تعداد اسناد در کتاب العقل و الجهل	تعداد اسناد در کتاب فضل العلم	تعداد اسناد در کتاب التوحید
۱	الحسن بن علی العلوی الهاشمی	دینور	۰	۰	۰
۲	القاسم بن العلاء الأذریجانی	آذربایجان	۰	۰	۰
۳	محمد بن اسماعیل	نیشابور	۰	۱۴	۹
۴	محمد بن محمود ابو عبدالله القزوینی	قزوین	۰	۲	۰
مجموع روایات			۰	۱۶	۹
درصد			۰	۷.۱۷	۳.۲۰
مشایخی که حوزه حدیثی‌شان معلوم نیست					
ردیف	اسامی مشایخ کلینی	تعداد اسناد در کتاب العقل و الجهل	تعداد اسناد در کتاب فضل العلم	تعداد اسناد در کتاب التوحید	تعداد اسناد در کتاب الحجة
۱	احمد بن مهران	۰	۰	۲	۶۹
۲	الحسن بن الفضل بن زید الیمانی	۰	۰	-	۳

ردیف	اسامی مشایخ کلینی	تعداد اسناد در کتاب العقل و الجهل	تعداد اسناد در کتاب فضل العلم	تعداد اسناد در کتاب التوحید	تعداد اسناد در کتاب الحجة
۳	الحسن بن خفیف	۰	۰	۰	۱
مجموع روایات					
	درصد	۰	۰	۰	۵.۱۱
مجموع اسناد مشخص					
۱۹۲۳	-	جمع اسناد کتاب العقل و الجهل	جمع اسناد کتاب العلم	جمع اسناد کتاب التوحید	جمع اسناد کتاب الحجة
	تعداد اسناد مشخص	۳۶	۲۱۷	۲۷۳	۱۳۹۷
	درصد	۱.۸۷	۱۱.۲۸	۱۴.۱۹	۷۲.۶۴
اسناد مبهم					
۴۷	-	جمع اسناد کتاب العقل و الجهل	جمع اسناد کتاب العلم	جمع اسناد کتاب التوحید	جمع اسناد کتاب الحجة
	تعداد اسناد مبهم در هر بخش	۳	۶	۹	۲۹
	درصد نسبت به کل روایات باب	۷.۶۹	۲.۶۹	۳.۲۰	۲.۰۳
جمع کل اسناد بخش اول اصول					
تعداد کل مشایخ در بخش اول اصول		۲۸		تعداد اسناد مبهم	
۱۹۷۱	فصل های بخش اول اصول	جمع اسناد کتاب العقل و الجهل	جمع اسناد کتاب العلم	جمع اسناد کتاب التوحید	جمع اسناد کتاب الحجة
	تعداد کل اسناد	۳۹	۲۲۳	۲۸۱	۱۴۲۸
	درصد	۱.۹۷	۱۱.۳۱	۱۴.۲۵	۷۲.۴۵

نتیجه

این پژوهش در پی شناخت نگاه حاکم بردیدگاه ثقة الاسلام کلینی در تدوین کتاب *الکافی* است. برخی از مستشرقان با مفروض شمردن تدوین *الکافی* در بغداد بر این نکته تأکید کرده‌اند که *الکافی* متأثر از فضای عقل‌گرایی معتزله بغداد نگاشته شده است، اما شواهدی که در این پژوهش ارائه شده نشان می‌دهد *الکافی* نماد گفتمان حدیثی قم است. میزان بهره‌مندی کلینی از مشایخ حوزه حدیثی قم، ارائه *الکافی* در ری پیش از بغداد، غالب بودن بحث از امامت در بخش اول اصول بر سایر مباحث و غالب بودن نسبت احادیث قم در بحث عقل بر سایر حوزه‌ها شاهد این مدعا است که نگاه حوزه حدیث قم عقلی نقلی بوده و *الکافی* نماد این نگاه است.

با اثبات نگاه قم در تدوین *الکافی* نظریه اختلاف دیدگاه دو کتاب *الکافی* و *بصائر الدرجات* و تأثیر دو حوزه حدیثی در این تفاوت نیز نفی شده و این سخن که کلینی از گفتمان رایج مکتب قم عقب نشینی کرده رد می‌شود. علت اصلی شمار کمتر روایات مرتبط با علم امام در کتاب *الکافی* نسبت به کتاب *بصائر الدرجات* نیز به گستره حوزه‌های معرفتی متفاوت در کتاب *الکافی* مرتبط است که با توجه به حجم کتاب، محدودیت در نقل روایات را سبب شده است.

کتابنامه

- اسانید کتاب *الکافی*، حسین طباطبایی بروجردی، تحقیق و تکمیل: محمود دریاب، قم: موسسه آیه الله العظمی بروجردی، ۱۳۸۵ ش.
- *الاستبصار فیما اختلف من الأخبار*، شیخ طوسی، محمد بن الحسن، تحقیق: حسن الموسوی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ ق.
- *الامالی*، شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه، بیروت: اعلمی، ۱۴۰۰ ق.
- *تاریخ بغداد*، خطیب بغدادی، احمد بن علی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۹۸۶ م.
- *تاریخ مدینه دمشق*، ابن عساکر، علی بن الحسن بن هبه الله، علی شیر، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۸ ق.
- *التوحید*، شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ ق.
- *الخرائج والجرائح*، قطب الدین راوندی، سعید بن هبه الله، قم: موسسه الامام المهدی، ۱۴۰۹ ق.

- خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، حسن بن یوسف بن مطهر علامه حلی، قم: دارالذخائر، ۱۴۱۱ق.
- دوره شکل گیری تشیع دوازده امامی، نیومن، اندرو. جی، ترجمه و نقد: مؤسسه شیعه شناسی، قم: شیعه شناسی، ۱۳۸۶ش.
- روضة المتقین، مجلسی، محمد تقی بن مقصود، قم: بنیاد کوشانپور، ۱۴۰۶ق.
- علل الشرائع، شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه، قم: داوری.
- علل الشرائع، شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه، قم: مکتبه الداوری، ۱۳۸۶ق.
- الغیة، شیخ طوسی، محمد بن الحسن، عباد الله تهرانی و علی احمد ناصح، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۲۵ق.
- فهرس اسماء مصنفی الشیعه، احمد بن علی بن احمد نجاشی، تحقیق: سید موسی شبیری زنجان، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۲۹ق.
- الفهرست، شیخ طوسی، محمد بن الحسن، نجف: المکتبه المرتضویه، بی تا.
- قصص الأنبیاء، قطب الدین راوندی، سعید بن هبة الله، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۶۸ش.
- الکافی، کلینی، محمد بن یعقوب، علی اکبر غفاری، دار الکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۵ق.
- کمال الدین و تمام النعمه، شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه، تصحیح: علی اکبر غفاری، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۵ق.
- کمال الدین، شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه، تهران: اسلامی، ۱۳۹۵ق.
- المجدی فی انساب الطالبین، علی بن محمد علوی عمری، تحقیق: احمد مهدوی دامغانی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ق.
- معانی الاخبار، شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۳ق.
- من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۴ق.
- «صفار قمی و بصائر الدرجات»، محمد علی امیر معزی، فصلنامه ژورنال آسیایی، مجلد ۲۸۰ شماره ۳ و ۴، فرانسه، انجمن آسیایی.